

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент
ислом университети Ислом тарихи ва фалсафаси факультети «Диншунослик ва
жаҳон динларини қиёсий ўрганиш ЮНЕСКО» кафедраси

РЕФЕРАТ

МАВЗУ: Диншунослик фанининг шаклланиши ва тарихий илдизлари

Тайёрлади: 2-курс магистранти И.И.Ахроров
Текширди: ф.ф.н., доценти М.А.Ортиқов

ТОШКЕНТ - 2010

Мазу: Диншунослик фани шаклланиши ва тарихий илдизлари

Режа:

1. Диншунослик фани шаклланишининг тарихий босқичлари
2. Диншуносликда шаклланган ёндашувлар.
3. Диншунослик мактабларининг ривожланиш босқичлари.
4. Макс Мюллер. Каломдан – иймонгача

Диншунослик фани шаклланишининг тарихий илдишлари

Дин – инсониятнинг азалий ҳамроҳи. Жуда қадим замонларда ҳам диний тасаввурлар бўлгани, диний расм-русумлар адо этилгани фанга маълум. Турли шаклларда ва турли минтакаларда мавжуд бўлган диний қарашлар ва амаллар одамларнинг эътиборини тортган, айниқса, четдан келган кишилар учун бу ғайриоддий амалиёт ўрганса арзийдиган, тадқиқ этса бўладиган объект ҳисобланган. Қадим замонларда сайёҳлар, савдогарлар бошқа ўлка ва ўзга халқлар диёрига борганда у ердаги диний ибодат амалларига қизиқиш билдирган, айримлари ўз таассуротларини ёзиб қолдирган.

Антик давр тарихчилари – Геродот, Флиний, Герострат Марказий Осиё халқларининг диний расм-русумлари хусусида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирганлар.

Македониялик Александр эрамиздан аввалги IV-асрда Туронзаминга қилган ҳарбий юриши давомида ҳам турли динлар тўқнаш келган, чунончи, юнонларнинг кўпхудоликка асосланган дини руҳида тарбияланган грекларга Зардуштийлик дини ўта ғалати туюлган. Халқимизнинг ўлмас тарихий мероси бўлмиш “Авеста” айнан Александр даврида бошқа тилга (қадимги грек тилига) қисман таржима қилинган ҳамда юнонлар томонидан ўзлаштирилган. Катта қисми эса, йўқ қилиб юборилган.

Христиан дини Иудаизм негизида шаклланган эди. Бироқ қисқа давр ўтиб, икки дин бир-бирига муҳолиф, рақибга айланди. Яҳудий раввинлари насронийлар динини танқид ва инкор этишга, христиан теологлари яҳудийликни танқид қилишга киришиб кетдилар.

Исломнинг пайдо бўлиши ва қисқа фурсатда жаҳонга ёйилиши унга бўлган қизиқишни ҳам, унга нисбатан таҳликани ҳам орттирди.

Испанияга доғдур тарқалиб кетган ислом дини илоҳиётини, ҳукуқини, фалсафасини ўрганишга бўлган қизиқиш ўрта аср Европасида жуда кучли эди. Бу қитъада ҳукм сурган мутаассиблик Рим папаси Урбан 2 дуоси билан мусулмонларга қарши Салб юришларининг бошланиши орқали намоён бўлди.

Халқлар, мамлакатлар ўртасида савдо алоқалари кучайган, маданий алоқалар самара берадиган, илм-фан ривожланган Уйғониш даврига келиб ўзга эътиқод ва динларни ҳолис, беғараз ўрганишга имкониятлар кенгайиб борди.

Шарқ Уйғониш даврининг даҳолари Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мискавайх, Абул-Аъло Ал-Мааррий каби мутафаккирлар ижодида диншунослик илмига оид кўплаб фикрлар, кузатишлар, қиёслар баён этилган. Маълум маънода, Абу Райҳон Берунийни “Қиёсий диншунослик” фанининг “отаси” дейишга барча асосимиз бор.

Буюк географик кашфиётлар даврида Европаликлар Африка, Америка, Австралия, Полинезия халқлари диний ибодатларини ўргана бошладилар.

Диншунослик ривожининг босқичлари. XVIII асрдан бошлаб Европа фани диншуносликка оид назарий ва амалий билимларни тўплаш борасида муайян ютуқларга эришди. Айнан шу пайтда Ҳиндистон, Хитой, Марказий Осиё динларини ўрганиш жадал суръатларда бошланди. Ғарб исломшунослиги шаклланди, бир қатор ҳолис илмий асарлар яратилди.

XVIII иккинчи ярми —XIX асрнинг биринчи ярмида тўпланган фактологик материал ҳамда тадқиқотчилар асарларида кўтарилган назарий муаммолар гуманитар илмнинг янги соҳаси – Диншунослик фанининг шаклланишига замин яратди. XIX асрнинг иккинчи ярмида фалсафа, антропология, этнография, археология, тилшунослик, қиёсий мифология ҳамда фольклоршунослик фанлари кесишган нуқтада пайдо бўлган Диншунослик аввал бошидан дунёдаги динларни холис илмий тадқиқ қилиш мақсадини ўз олдига қўйди.

Бу соҳа мутахассислари фақат синчиклаб текширилган, синаб кўрилган эмпирик маълумотларга асосланиш лозимлигини, бу фактларни шарҳлашда рационалистик усулни қўллаш зарурлигини алоҳида таъкидлаганлар. Мана шу асосдагина дин ривожланиши ва амал қилиши умумий қонуниятларини топса бўлади, деб ҳисоблаганлар.

Дин тўғрисидаги дастлабки илмий тасаввурларнинг шаклланишида Маттео Рикки (1552-1610), Жозеф Лафито (1681-1746) каби миссионерларнинг, шунингдек француз маърифатпарвари Шарль де Бросс (1709-1777) хизматларини эътироф этиш лозим.

М.Рикки Хитойда миссионер сифатида мамлакатга боради ҳамда бу мамлакат халқининг диний тасаввур ва маросимларини ўрганади. Натижада Конфуций дини билан христианлик ўртасида анча-мунча яқинлик бор эканини аниқлайди.

Ж.Лафито асарлари орқали Европа илмий жамоатчилиги Шимолий Америка индеецларининг диний қарашлари ва урф-одатларидан бохабар бўлади.

Шарль де Бросс Ғарбий Африканинг фетишистик тасаввурлари ҳақида илмий асарлар эълон қилади.

Э.Тайлор қаламига мансуб “Ибтидоий маданият” асарида руҳларга бўлган ишонч-этиқод, яъни анимизм назарияси асослаб берилади. Шу ўринда айтиш керакки, анимизм атамаси айрим тадқиқотчилар эътирозига сабаб бўлган. Хусусан, совет рус тадқиқотчиси И.А. Кривелев бу тушунчани “полидемонизм”, яъни ўплаб демон – руҳларга этиқод қилиш тарзида берилса мақсадга мувофиқ бўлади, деб фикр билдирган. Бироқ, бу фикр диншуносликда қўллаб-қувватлангани йўқ.

Замонавий диншуносликнинг фан сифатида шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири Ғарбда Шарқ тилларининг, биринчи навбатда қадимги ҳинд тили – санскритнинг ўрганилиши бўлди.

Уильям Джонс (1746-1794), санскритни европаликлар тиллари билан солиштириб, булар орасида ўхшашликлар жуда кўп эканини аниқлади. Унинг хулосасига кўра, европа тиллари ҳамда санскрит битта тил оиласига мансуб. Бундай солиштирма ўрганиш тил соҳасидан сўнг мифология соҳасига татбиқ этилди. Натижада, ҳинд, грек ва рим мифологиялари орасида ҳам яқинлик мавжудлиги аниқланди, айти пайтда Қиёсий филология фанига асос солинди.

Немис санскритшуноси Франц Бопп (1791-1867) асарлари фақат филология, мифология эмас, ҳозирги диншуносликнинг равнакига ҳам муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Францияда шарқшуносларнинг етакчиси Эжен Бюрнуф (1801-1852) бўлиб, у қадимги пали ва зенд тилларини мукаммал ўрганди, ҳинд ва эрон мифологиясини тадқиқ қилди ҳамда қадимги ҳинд матнларини таржима қилиб, асарлар ёзди.

Шарққа бўлган илмий қизиқишнинг кучайиши таъсири остида Парижда 1814 йили санскритшунслик кафедраси очилди, 1822 йили Осиё жамияти ташкил этилди.

Жан Франсуа Шампольон (1790-1832) томонидан Миср иероглифлари шифрининг топилиши Европа илмий доираларида ҳақиқий сенсация бўлди. Миср хатини ўқишга мушарраф бўлиниши Қадимги Миср динини тадқиқ этиш, бинобарин Инжилда келтирилган айрим тарихий маълумотларни текшириш имкониятларини кенгайтди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Георг Фридрих Крейцер (1771-1858), Готфрид Герман (1772-1848), Жозеф фон Гёррес (1776-1848) каби европа олимларининг диққати мифологияни тадқиқ этишга қаратилди. Гёррес ўз асарида Европа цивилизациясининг бешиги Ҳиндистон экани ҳақидаги фикрни олға сурди, барча диний ва афсонавий (мифологик) анъаналарнинг илдизи шу қадимий ўлкага бориб тақалиши ғоясини майдонга ташлади.

Кристиан Готлиб Гейне (1729-1812) ва Карл Отфрид Мюллер (1797-1840) Қиёсий мифологиянинг бу йўналишига қарши чиқдилар.

Европадаги романтик ҳаракат таъсири остида ака-ука Гримм – Якоб (1785-1863) ҳамда Вильгельм (1786-1859) халқларнинг оғзаки ижодида, ажойиб эртакларда ва достонларда маъжусий худолар тўғрисида қадимги миф ва тасаввурлар изларини топиш мумкин, деб ҳисобладилар. Ўзлари ҳам ажойиб эртаклар ёздилар.

Халқ оғзаки ижоди – фольклорни мукаммал ўрганганлардан яна бири Вильгельм Маннхардт (1831-1880) бўлиб, зироат, яъни деҳқончиликка оид маросимларни ўрганди ва диншуносликда қишлоқ хўжалиги ибодатларининг илмий тадқиқ этилишини бошлаб берди. Унинг асарлари кўплаб диншунослар, биринчи навбатда Жеймс Фрэзер (1854-1941) илмий изланишларига туртки бўлди ва катта таъсир кўрсатди.

Россия диншунослик ривожига Ю.П.Францев, И.А.Крывелев, С.А.Токарев, шунингдек рус ориенталистлари (шарқшунослари) бўлмиш Бартольд, Бертельс, Толстов, Крачковский каби олимлар катта ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистонда истиқлол туфайли шўро даврида ҳукм суриб келган кўпол атеистик ёндашувдан воз кечиб динларни холис, илмий асосда ўрганиш тарихий анъаналари давом эттирилди. Диний ҳаётнинг турли соҳалари, айниқса ислом илоҳиёти, ҳуқуқи, тарихи бўйича фундаментал тадқиқотлар ўтказилди. Кўплаб оригинал асарлар битилди, нодир қўлёзмалар таржима қилинди.

Исломшунослик ривожига Президент Ислом Каримов ташаббуси билан барпо этилган Тошкент ислом университети диний қадриятларни ўрганиш ва тарғиб қилишда, диншуносликнинг долзарб масалаларини тадқиқ этишда бир қатор ютуқларга эришди. Кўзга кўринган олимлар Р.В.Абдуллаев, А.Хасанов,

У.Уватов, З.Исламов, М.Ортиқов, А.Очилдиев, Н.Низомиддинов ва ёш тадқиқотчилардан Д.Раҳимжонов, Н.Муҳамедов, С.Оқилов, Д.Муротов, Ҳ.Юўлдошхўжаев, Э.Ибрагимов, Ж.Нажмиддинов, И.Усмонов, Б.Аҳмедов, Ш.Зиёдов ва бошқаларнинг асарлари, ўқув қўлланмалари ва дарсликлари диншунослик ривожини янада юқори босқичга кўтармокда.

Диншуносликда шаклланган ёндашувлар.

Инсоният тарихи мобайнида дин ва у билан боғлиқ ҳодиса ва қадриятларни ўрганишнинг турли хил услублари шаклланган. Ҳар қандай динни, ҳатто маъжусий ва кўпхудолик динларига мадҳ ўқишдан тортиб, динни буткул қоралаш ва унга қарши курашга чорлашгача бўлган ёндашувлар тарихдан маълум.

Ҳозирги замон диншунослиги тарихий тажрибани ҳисобга олиб ва ўтмишдан сабоқ чиқариб, қуйидаги ёндашувларни устувор деб билади:

Табиий-илмий ёндашув – дин тўғрисидаги маълумотларни эмпирик ва назарий асослаш, экспериментал жиҳатдан текширишни талаб қилади. Диншуносликда бундай ёндашув археология, астрономия, астрофизика, геология фани орқали конкрет масалаларга ойдинлик киритиш учун қўлланилади.

Гуманитар ёндашув диншуносликда асосий ҳисобланади. Бундай ёндашув инсоннинг диний тажрибасини ўрганиш имон-этиқоднинг қадрият сифатидаги аҳамиятини очиқ беришни тақозо қилади. Унинг дстлабки талаби – назарий асоснинг мустаҳкам бўлишидир. Назарий модел имкони қадар мантақий бўлиши. Ўз доирасида нечоғлиқ кўпроқ масалаларга аниқлик киритиши керак.

Дин ва фан орасидаги муносабатлар доим ҳам беғубор ва сулҳпарвар бўлмаган. Айрим жоҳил гуруҳ ва кимсалар динни ниқоб қилиб фан ривожига тўғаноқ бўлгани, олимларни таъқиб ва қувғин қилгани тарихдан маълум. Фан тарихида ҳам динни ва диний қадриятларни менсимаслик, уларни инкор этишга уринган олимлар учрайди. Ҳозир ҳам бир томонламаликка берилиб, илмий тараққиётни ёхуд диний бағрикенгликни рад этадиганлар топилади. Ҳозир ҳам динни ниқоб қилиб экстремистик шиорларни олға сурадиган, террористик ҳаракатларга қўшиладиган мутаассиб кимсалар йўқ эмас. Аммо жаҳон бўйлаб устувор бўлиб бораётган тенденция – фан ва диннинг тинч-тотув яшаши, эркинфикрлилик ва бағрикенглик асосида фаолият юритиши, виждон ва этиқод эркинлигининг устун эканидир.

Олим-мутахассисларнинг асосий бурчи динни холис ва хайрихоҳлик билан тадқиқ этиш, инсонларнинг диний ҳис-туйғуларини ҳурмат қилиш, ўзаро низо ва тушунмовчиликлар келиб чиқишига йўл қўймаслик, ақидапарастлик ва терроризмга йўл қўймасликдир.

Диншунослик мактаблари

Диншуносликнинг асосий мактаблари қуйидагилар:

1) **Мифологик** (муқаддас ёзувларда инсонларнинг реал ҳаёти аллегорик тарзда ўз аксини топган деб ҳисоблайди); вакиллари: М.Мюллер (1823-1900), Дж.Фрэзер (1854-1941).

2) **Антропологик** (динни инсон яратган, табиат ҳодисалари, тақдир олдидаги ожизлик туфайли одам худони ўйлаб топган деб ҳисоблайди); вакиллари: Л.Фейербах (1804 - 1872), Э.Тэйлор (1832 - 1917), Л.Леви-Брюль.

3) **Психологик** (диннинг турли туман психологик талқинлари – Эдип комплексидан тортиб жаҳон архетиплари тарзида таърифлашга асосланган); вакиллари: У.Джемс (1842 - 1910), З.Фрейд (1856 - 1939), К.Г.Юнг (1875 - 1961).

4) **Тарихий** (дин тўғрисида маълумот берувчи барча тарихий манбалар асосида тадқиқ қилишни ёқлайди); вакиллари: И.Я.Бахофен (1815 - 1887), Ф.Х.Баур (1792 - 1860), Э.Ренан (1823 - 1892).

5) **Социологик** (дин – ижтимоий ҳодиса; иносний муносабатлар, ижтимоий жараёнлар моҳиятини тушуниш учун дин орқали мавжуд бўлган маданий тартиб-қоидаларни ўрганиш зарур деб ҳисоблайди) вакиллари: Француз энциклопедистлари, И.Кант (1724 - 1804), О.Конт (1798 – 1857), Г.Спенсер (1820 - 1903), Р.Тауни, Э.Дюркгейм (1858 - 1917), К.Маркс (1818 - 1883), М.Вебер (1864 - 1920), Э.Трельч (1865 - 1944), Б.Малиновский (1884 - 1942), П.Сорокин (1889 - 1968), С.Н.Булгаков (1871 – 1944).

6) **Феноменологик** (“нарсa ўзида” ва “нарсa биз учун” дихотомияларини ҳисобга олган ҳолда динни ўрганиш тарафдорлари); вакиллари: Р.Отто, Г. ван дер Леува, М.Элиаде (1907 - 1986).

7) **Традиционалистик** (диний амалиётни илоҳиётчилар томонидан ўрганилиши); вакиллари: Р.Генон (1886 - 1962), А.Мень (1935 - 1990).

Макс Мюллер ижодида Ҳиндистонга орий қабилалар четдан бостириб келиб, улкан цивилизация яратган, деган хато концепция ўз ифодасини топган.

Гап шундаки, ҳинд-орий тарихи тўғрисида жуда турли хил, аксарият ҳолларда бир бирига қарама-қарши фикрлар юради. Жумладан, XIX асрда “орийларнинг четдан келиши” ғояси устувор бўлиб қолган эди. Бунга кўра, ярим оролнинг асли аҳолиси қора танли, тинчликсевар “дравидийлар” бўлган, уларнинг излари Хараппа цивилизацияси ҳаробаларида сақланиб қолган. Таҳмин қилинишича, бу қабилалар яхшигина қурувчи бўлган (Мохенжо Даро деган жойдаги қазилмалар бундан далолат беради), аммо маданият ва тил борасида унчалик мутараққий бўлмаган, чунки уларда хат ёзуви ва адабиёт ривожланмаган. Сўнгра, эрамиздан аввалги 1500 йилларда Ҳиндистонга шимоли-шарқдан жанговар “орий” қабилалари бостириб келган. Ҳиндикуш доvonлари орқали ўтиб келган бу оқ танли қабилалар ҳозирги Панжоб ҳудудига жойлашган. Улар жанг санъати ҳамда шеърят илмини жуда яхши билган. Улар ўзлари билан санскрит тилидаги асарларни ҳамда социал стратификация (жамиятнинг табақаларга бўлиниши)ни олиб келган. Жанговар уруш араваларига эга бўлган бу босқинчилар маҳаллий аҳолини осон ва тез махв этганлар ҳамда ўз “Ману қонунлари”ни зўрлик билан сингдирганлар.

“Орийларнинг четдан келгани” (яъни, асл орийлар ҳозирги европаликларнинг аجدодлари бўлгани) ҳақидаги назариянинг келиб чиқиши Британия Ҳиндистонни ўз мустамлакасига айлантирган даврга бориб тақалади. Бундай мустамлакачилик нафақат сиёсий ва ҳарбий, айти пайтда

интеллектуал тазйикқа ҳам асосланган эди. Ҳиндистонни қарам қилган мустамлакачилар билан бир қаторда европалик олим-тадқиқотчилар ва миссионерлар ҳам ташриф буюрган, улар ўз ақлий салоҳияти ва фалсафий тафаккури, ўз диний эътиқоди билан ерли аҳолидан албатта устун эканини “исботлаши” лозим эди.

Ҳиндистоннинг бой ва бетакрор маданиятини ўрганган европалик мутахассислар уни ўз манфаатларига мослаб талқин қилдилар, бу ўлкада яратилган ажойиб цивилизацияни четдан келган орийлар яратган деган фикрни исботлаш учун ноҳолис ёндашувдан ҳам қайтмадилар.

Орийларнинг четдан келиб Ҳиндистонда илк маданиятни яратгани тўғрисидаги қарашлар давр ўтиши билан ўзининг заиф жиҳатларини намоён қила бошлади. Миссионерлар ўзини худди ерлик аҳолининг раҳнамо ва ҳомийси, уларга маданият тарқатиш учун келган “устоз”лардек тута бошлади. Бундай европача калондимоғлик кўплаб соҳа ва ҳудудларда (жумладан, Чор Россияси томонидан мустамлака этилган Туркистонда ҳам) сезилиб турарди.

Кейинги даврда хорижий ва ҳинд олимлари ўтказган тадқиқотлар “орийларнинг четдан бостириб келиши” назариясини миссионерлик характериға эға эканини кўплаб далиллар билан тасдиқлади.

Хусусан, Ғарблик ҳиндшунослар асосан Инжил ақидалари руҳида тарбияланган, шунинг учун ҳам дунёнинг ибтидоси христианлик пайдо бўлганидан 4005 йилдан ошмаслиги керак деган хулоса домида эдилар. Ҳинд-орий маданиятини шарҳлашда кўпчилик христиан мутахассислари Аббе Дюбуа (Abbé Dubois (1770-1848)) илгани сурган концепцияға асосланар эди. Бу олим Ҳиндистонда 1792 йилдан 1823 йилға қадар тадқиқотлар олиб борган ва бу мамлакат тарихи бўйича катта материал тўплаган эди. У ҳеч бир исботсиз “умумжаҳон тўфони”дан кейингина Ҳиндистонда одамлар яшай бошлаган, деган хулосани майдонға ташлади. Аммо айрим олимлар ҳинд маданиятининг илдизлари миср ёки араб ерларига бориб тақалади, деган тахминларни ҳам олға сургани маълум.

Дюбуа эса, тўфондан кейин шимол томондан келган оқ танли орийлар аввал Кавказ тоғлари теграсида тўхтаб, сўнг Ҳиндистонға келган, булар Нойнинг ўғли Ҳомдан эмас, Яфетдан тарқаган деб фикр билдирди. Шу тариқа бу мамлакат маданиятини асосларини четдан келган орийлар яратган деган назария мана шу омонат пойдевор устиға қурилди.

Бу назарияни ривожлантиришға Макс Мюллер ҳам ҳисса қўшди. У ўзининг “Ҳиндуларнинг анъаналари, одатлари ва маросимлари” (Hindu Manners, Customs and Ceremonies, 1897 йил) номли асарида “Аббе Дюбуа юксак нуфузға, асарлари эса, ўлмас қадриятға эға” деб таъкидлади.

Оксфорд университетида полковник Боден раҳбарлигида 1811 йилиёқ санскритшунослик кафедраси очилган эди. Унинг асосий вазифаси Инжилни санскрит тилиға таржима қилиш, мақсад эса, ерли ҳинд аҳолини христиан диниға киритиш эди.

Макс Мюллер 1886 йили хотиниға ёзган мактубида Веда гимнларини (европа тилларига) таржима қилиш халққа унинг диний илдизлари қаерда эканини кўрсатади, бу билан сўнгги 3000 йил давомида бу илдизларға

ёпишган ортикча ўт-ўланларни “илдизи билан” кўпориб ташлашга ёрдам беради, деб уқтирган. Мюллер, ҳақиқатга ҳиндларнинг кўзини очиш орқали бўлажак авлодларни қайта тарбиялаш мумкин деган фараздан келиб чиққан эди.

Ҳиндшуносликнинг “қалдирғочлари” бўлиб ҳисобланган У.Жоунз, Х.Уильямс, Т.Голдстакер, М.Монйер-Уильямс каби мутахассислар ҳам Веда маданиятини таҳлил қилишга миссионерлик мавқеидан туриб ёндошган, бу кўхна маданиятни христиан маданияти билан алмаштириш керак деб ҳисоблаган эдилар.

XIX аср ўрталарида европа тиллари ҳамда санскрит тилининг яқинлиги аён бўлгач, “орийларнинг аجدодлари Ҳиндистон ва Ғарбий Европа ўртасидаги бирор ҳудудда яшаган” деган фикр ўз-ўзидан устувор бўлиб қолди. Олимлардан айримлари орийлар асли таги Скандинавиядан деб тахмин қилса, бошқаси – Жанубий Россиядан уларнинг изини қидирар, яна бошқа бири уларнинг илк ватани Помир деб фараз қиларди. Хуллас, орийлар мол боқиб тирикчилик қиладиган ярим кўчманчи, Индра худосига сиғинадиган қабилалар бўлган деган фикрга мойиллик кўп эди.

Ҳар бир янги археологик топилма ўша назарий қолипга солиб шарҳлана бошлади. Масалан, Ҳинд дарёси бўйидаги Мохенжо Даро ва Хараппа шаҳарлари қолдиқлари орийлар бостириб келмасидан аввалги туб аҳолининг шаҳарлари бўлган, булар аёнан орийлар томонидан вайрон қилинган, деб талқин қилдилар.

Ҳинд-орий цивилизациясини даврларга бўлишда ҳам Европада маълум бўлган ҳамда Инжилда баён этилган тарихдан четга чиқмайдиган хронологиядан келиб чиқишга ҳаракат қилинган. Масалан, Буддизм асосчиси Сидхартха Гаутама эрамиздан аввалги 6 асрда яшагани маълум. Макс Мюллер ведаларнинг энг қадимийси Ригведа эканини ҳисобга олиб, ҳар бир веда яратишга 200 йил кетган деган хом фараз билан қуйидаги шажарани тузди:

«Ригведа» — э.а. 1200 йил;

«Яжурведа», «Самаведа», «Атхарваведа» — э.а. 1000 йил;

Брахманлар — э.а. 800 йил;

Араньяк, Упанишад гимнлари — э.а. 600 йил.

Бундай сунъий тарзда даврлар бўлиши ўзига ҳам ёқмаган шекилли, Макс Мюллер ҳаётининг сўнгги даврларида ёзган “Олтита фалсафий тизим” асарида, ведаларнинг жаҳон маданияти тарихидаги бетакрор аҳамиятини қайд этиб, уларнинг 1 500 ёки 15 минг йил аввал яратилгани ҳеч бир аҳамиятга эга эмас, деб таъкидлайди. Ўша давр мутахассисларидан Морис Винтерниц, Бал Гангадхар Тилак кабилар Ригведаларнинг ёзилиш муддати анча қадимий эканини таъкидлаганлар.

Ўз навбатида Ҳиндистоннинг етук олимлари Ведаларда орийларнинг четдан миграция қилиб келгани ҳақида бирорта ҳам сатр йўқлигини уқтирганлар. Ақсинча, астрономик тадқиқотлар асосида Ригведа эрамиздан 4 500 йил муқаддам, “Брахман шатапатхаси” номли асар 3 200 йил аввал яратилгани ҳақида гипотеза илгари сурилган.

Макс МЮЛЛЕР. Каломдан – иймонгача

Дин тил ва санъат билан бир қаторда оламни билиш ва ўзлаштиришнинг усулидир. Диний омил барча социал институтларнинг асосида ётади, деган эди Свами Вивекананда. Бу қадар умуммикёсда бўлмаса ҳам, аммо диний омилнинг таъсири ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида сезилади. Бироқ, дин қандай пайдо бўлган, уни келтириб чиқарган туб сабаблар нимада, деган саволларга кўпчилик жўяли жавоб бера олмайди.

Диннинг келиб чиқиши, ибтидоий шакллари ва кўринишлари бўйича илк илмий тадқиқотларни кенг кўламда олиб борган ва ўз ижоди билан жаҳон диншунослиги фани ривожига улкан ҳисса қўшган олимлардан бири - Макс Мюллер деб эътироф этилади.

Мюллернинг “Каломдан – имонга” асари унинг туркум лекциялари тарзида дунёга келди ва кўплаб тилларга таржима қилинди.

Мюллер биринчи маърузасини “Дин қиёсий ўрганиш предмети сифатида” деб номлади. У динларни қиёсий ўрганишнинг мақсади ва фойдасини кўрсатиб бермоқчи, қиёсий илоҳиётни ривожлантирмоқчи бўлди.

У тилшунослик бўйича туркум лекциялар ўқигани, ўз муштарийларини тилларни қиёсий таҳлил қилишга даъват этганини айтади. У ўзининг тарғибот-ташвиқот ишлар самара бергани, Франция ва Германиядан сўнг Англия, Ирландия ва Шотландиянинг деярли барча университетларида санскрит тили кафедралари очилгани ва қиёсий тилшунослик жадал ривожланганини фахр билан қайд этади.

“Бугун мен дин тўғрисидаги фан бўйича маърузаларни бошлар эканман, яна ўша эски мухолифлар эски даъволари билан эътироз билдиришини сезиб турибман.

Кўпчиликнинг фикрига кўра дин муқаддас нарса бўлиб, у ҳар қандай илмий тадқиқотдан ҳоли бўлиши керак; бошқа бирлари эса, дин ҳам алкимё, мунажжимлик билан бир қаторда туради, у хатолар ва орзулардан тўқилган, бинобарин илм аҳлини банд этишга арзимайди.

Маълум маънода мен бу қарашларни яхши тушунаман. Дин муқаддас нарса, унинг шакли қандай бўлишидан қатъий назар, бизнинг ҳурмат ва эҳтиромимизга ҳаққи бор. Бу ерда жам бўлганлардан ҳеч бири, аминманки, – у христианми ёки яҳудий, ҳиндуми ёхуд мусулмон, менинг оғзимдан у ўзи топинаётган Худо шаънига бирор нолойиқ сўз эшитмайди”.

Исомиддин: демак, динлараро бағрикенглик принципи Макс Мюллер ижодида устувор тамойил бўлган.

Айни пайтда, динга нисбатан самимий ҳурмат уни холисанлилло тадқиқ қилиш эркинлигини чекламаслиги лозим. Бундай фикрдан йироқ бўлишимиз керак! Ҳақиқий ҳурмат – қалбимизга энг азият ва энг муқаддас бўлган тушунчани фақат ҳақиқат йўлида холис ўрганишимизни тақозо қилади.

Қиёсий диншунослик, бироз муқаддам қиёсий тилшунослик айрим мутаассибларнинг эътирозини туғдиргани каби, кўплаб норозиликлар, илмий бахсларга сабаб бўлишини билган Макс Мюллер маърузасининг дастлабки қисмини тилшуносликда қиёслаш қандай катта натижалар берганини

исботлашга бағишлади. Сўнг, ўша давр ижтимоий онги кайфиятини ҳисобга олган ҳолда, динларни солиштирма ўрганиш ҳам мумкин ва лозим деган фикрни илгари сурди.

Гётенинг “Ким бир тилни билса, демак бирор тилни билмапти” деган иборасини қиёсий тилшунослар ўз шиорига айлантириб бўлган. Айримлар бу парадоксни буюк мусулмон шоирнинг¹ шунчаки сўз ўйини бўлса керак, деб талқин қилади. Ҳақиқатан ҳам Гомер грек тилини, Шекспир инглиз тилини билмаган дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, гарчи бу икки даҳо ўз она тилидан бошқа тилни билмаган. Гёте фикрича, Гомер ҳам, Шекспир ҳам ўзининг ўлмас асарларини яратаётганда ўз тилининг қанчалик буюклигини била олмаган, зеро бунга фақат бошқа тилларга солиштириш, таққослаш орқали эришилади.

Мюллер фикрича, буюк немис мутафаккир шоирининг иборасини диншуносликка татбиқ этса, “Ким бир динни билса, ҳеч бир динни билмапти”, деб қайта ишлаш жойиз бўлади.

Дин, дейди Мюллер, икки тоифа ҳодисани англатади: биз яҳудий, христиан, ҳиндулар дини деганда илоҳий деб саналган, аجدодлардан мерос қолган ва қайта ўзлаштирилган иймон ақидалари ва ибодат амалларини тушунамиз.

Аммо, дин яна бир ҳодисани англатади. Инсонда, қайси тилда гаплашишидан қатъи назар, нутқ бўлгани каби, қандай динга эътиқод қилишидан қатъи назар нимагадир ишонч, эътиқод бўлади. Инсонни ҳайвондан дини орқали фарқ қилиш мумкин деганда, биз фақат насроний ёҳуд иброний эътиқодни эмас, умуман мавжудлик ва чексизликни муайян шаклда тушунтиришга уринадиган ақлий (баъзан ақлга зид) қобилиятни тасаввур этамиз. Мана шу қобилият бўлмаганда, ҳатто ўша оддий ёғоч ё тош санамларга сиғиниш ҳам бўлмаган бўларди. Ҳар бир дин гўё одам боласининг оҳу-зори, нажот истаб тортган наъраси, ёки сокин хўрсиниғи кабидир. Ўз нигоҳини кўкка қадаши билан инсон бошқа жонзотлардан фарқ қилади, ҳеч тенги йўқ имтиёзга эга бўлади.

Бинобарин, дин икки маънога эга бўлгани каби, дин ҳақидаги фан (яъни, диншунослик) ҳам икки қисмга бўлинади: биринчисининг вазифаси диннинг тарихий шаклларини ўрганиш – бу қиёсий илоҳиёт деб юритилади; иккинчиси – диннинг, у қандай улуғвор кўтаринки ёки оддий бўлмасин, мавжуд бўлиш шарт-шароитларини ўрганади ва бу – назарий илоҳиёт деб аталади.

Мюллер биринчи йўналишга асосий эътибор беришини, шу пайтгача бундай масалалар назардан четда қолиб келганини таъкидлайди. Унинг фикрича, мутафаккирлар кўп ҳолларда муайян дин мавжуд бўлган ички ва ташқи шарт-шароитларни, илоҳиётнинг ички масалалари ҳақида бош қотиришни афзал кўрадилар; чунки иккинчи йўналиш, яъни қиёсий диншунослик учун бошқа диний эътиқод ва амаллар тўғрисида жуда катта ҳажмдаги материал керак. Лекин мана шундай фактологик материал дабдурустан тўпланмайди, у тадқиқотчи-изланувчиларнинг машаққатли

¹ Иоҳан Вольфганг Гётенинг мусулмон бўлгани тўғрисида Веймар ислом маркази 2005 йили ҳужжатлар билан тасдиқлаб фатво эълон қилган.

меҳнати натижасида жамланади. Бизнинг давримизга келиб энди турли динларни қиёсий ўрганиш имкониятлари кнгайди, деб ҳисоблайди Макс Мюллер.

Макс Мюллер қиёсий диншунослик (умуман, диншунослик ҳам) йўк ердан пайдо бўлмаслиги, бунинг учун етарли тадқиқот базаси бўлиши, умумлаштириш учун керагича материал тўпланган бўлиши лозимлигини уқтиради.

Маълумки, - дейди Макс Мюллер, - император Акбар динларни тадқиқ қилишга жуда ишқибоз бўлган. Шу мақсадда саройига яҳудий, христиан, мусулмон, брахман ва оловпараст олимларни кўплаб тўплаган, турли муқаддас ёзувларни тўплаб, таржима қилиш ва солиштиришга буюрган. Энди қарангки, бу буюк шоҳ тўплаган муқаддас китоблар хазинаси ҳозирги энг камтарин тадқиқотчининг кутубхонасидан камбағал. Брахманларга на дўк қилиб, на пора бериб Акбар ололмаган Веданинг тўлиқ матни бизда бор. Ривоятга қараганда, Акбар фақат Атхарваведани таржима қилдиришга кўндира олган. Бунда фақат Упинишадлар матни аниқ бўлиб, қолгани гумонли эди. Ваҳоланки, Талмуд Қадимий Аҳддан, суфийлик исломдан (?) қанчалик йириқ бўлса, бу матнлар ҳам кўхна Ведалар руҳидан шунчалар узок эди.

Бизда шунингдек Зенд-Авестанинг мукамал таржимаси ҳам бор, Акбаршоҳда эса, ноаниқ ва узук-йулиқ таржималар эди. “Будда дини, ҳеч шубҳасиз Брахма, Зардушт ва Муҳаммад динидан (?) муҳимроқ бўлса-да, ҳафтада бир марта Деҳлидаги император саройида ўтказиладиган илмий анжуманларда бирор марта ҳам эслатилмас эди.

Акбарнинг вазири Абул-фазл, афтидан, буддавийликни ўрганиш учун ёрдамчи топа олмаган бўлса керак. Бизда эса, буддавийликнинг барча муқаддас ёзувлари матни турли тилларда: пали, санскрит, бирма лаҳжаси, сиам, тибет, мўғул, хитой тилларида мавжуд; бизнинг битта айбимиз, бирор европа тилида тўлиқ матнга эга эмаслигимиздир.

Бироқ, бошқа томондан, Хитойнинг қадимий динлари Конфуцийлик ва даосизмни хоҳлаган одам ўрганиши мумкин, чунки аутентик (аниқ ва тўлиқ) таржималар амалга оширилган.

Биз, дейди Мюллер, миссионерларга раҳмат айтишимиз керак, чунки айнан уларнинг саъй-ҳаракати туфайли веда гимнларини тўқиган шоирлар ёки конфуций руҳонийларидан анча қуйи даражада турадиган қабилаларнинг диний эътиқодлари ва ибодатлари тўғрисида аниқ ва қимматли ҳисоботларга эгамиз. Гарчи Африка ва Меланезиядаги ёввойи қабилаларнинг динлари хронология нуқтаи назаридан янгироқ бўлса ҳам, аммо тараққиёт даражасига кўра улар анча илгариги, анча ибтидоий даврни эслатади; бу эса, ҳали адабиётни кашф этмаган варварлар лаҳжасини ўрганиш лингвист учун қанчалик фойдали бўлса, диншунос учун ҳам шунчалик фойдалидир.

Ниҳоят, ҳозирги пайтда биз динлар тарихини ўрганишда жуда катта наф келтирадиган танқидий методга эгамиз. Бугунги кунда ҳар ким бирор муқаддас ёки дунёвий китобдан парча келтиришдан аввал оддий, аммо зарур қуйидаги саволларни беради: “бу китоб қачон ёзилган? Қайси маконда қайси

инсон томонидан? Муаллиф ўзи гувоҳ бўлганми, ёки бошқалардан эшитганини баён этмоқдами? Агар ўзгалардан олинган бўлса, унинг гувоҳлиги холис ва ҳақиқийми? Асар бир вақтда ёзилганми ёки аввалроқ ёзилган қисмларни ҳам ўз ичига оладими?

Жаҳондаги йирик динларга оид асл манбаларни ўрганиш натижасида олимлар қуйидаги хулосага келганлар: диннинг ибтидосида унинг асосчиси айтганларга шогирдлари турли қўшимчалар қўшаверганлар, уларнинг издошлари ҳам яна ҳар хил қўшимчалар киритаверганлар; натижада давр ўтган сари, ўзгаришлар ортиб, қаватма қават бўлиб бораверган.

Шу ўринда Макс Мюллер исломдан мисол келтиради; унинг уқтиришича, гарчи Қуръон Муҳаммад (САВ)ни барчага ўхшаган оддий одам деб таърифлаган эса-да, ҳар бир мусулмон пайғамбар кўрсатган каромат ва яратган мўъжизалар ҳақида кўплаб гапириши мумкин.

Муҳаммад мўъжиза яратмайди, аммо Аллоҳ яратган буюк нарсалар – Қуёшнинг чиқиши ва ботиши, Ерни суғорадиган ёмғир – оби раҳмат, ўсиб унаётган дов-дарахтлар, ҳаёт учун яралган жонлар, буларнинг бари Яратганнинг мўъжизалари эканига ишонишга даъват қилади.

Будда ва унинг шогирдларига тааллуқли мўъжизалар ҳақида афсоналар беҳисоб. Ваҳоланки, буддавийларнинг муқаддас ёзувлари Устоз ўз шогирдларига халойиқ ҳар қанча илтимос қилса ҳам мўъжиза кўрсатмаслик кераклигини уқтиргани тўғрисида хабар беради. Агар бизнинг таълимотнинг чинлигига ишонтирмоқчи бўлсангиз фақат битта мўъжиза кўрсатинг, деган Будда: “Хайрли амалларингизни эл-юртга ошкор қилманг, бироқ айб ва гуноҳларингизга ошкора иқрор бўлиб, истиғфор айтинг!”

Ҳиндуларнинг дини кўчмас қояга суяниш каби каста тизимига таянади; аммо эътиқод масалаларида дастлабки манба бўлган Ведаларда каста каби чалкаш тизим ҳақида бирор ишора йўқ. Ҳатто, Мануб деб аталган китобда ҳинд жамияти турли синфларга (коҳинлар, ҳарбийлар, фуқаролар ва қулларга) бўлиниши тўғрисида айтилади, ва, энг асосийси, буларнинг бари борлиқнинг манбаи бўлган Браҳмадан келиб чиққани таъкидланади.

Ҳар бир динни ўрганиш учун зарур ҳужжатларни танқидий ўрганиш ҳали поёнига етгани йўқ, деб ҳисоблайди Макс Мюллер. Ҳали жуда катта ва кўп тадқиқотлар амалга оширилиши лозим.

Ведаларда акс этган диннинг дастлабки ҳолатини тасаввур қилиш учун Ригведа гимнлари билан Самаведа, Яжурведа ва Атхарведа китобларида жамланган гимнлар орасида чегара ўтказиш керак. Ҳудди шунингдек, Ахура Маздага эътиқод қилиш Асосчисининг ҳақиқий ният ва интилишларини аниқ ва тиниқ билиш учун Зенд-Авестанинг жамини эмас, Гатт лаҳжасида ёзилган қисмини ўрганишимиз керак, чунки кейинчалик шогирдлари томонидан ёзилган қисмларга қараганда бу қисми қадимийроқ ва аслроқдир.

Будда таълимотига тўғри баҳо бериш учун Трипитака китобининг амалий қисмларини соф метафизик (фалсафий) тилда ёзилган Абҳидҳарма билан чалкаштирмаслик даркор. Гарчи ҳаммаси ҳам муқаддас буддавий йўл-йўриқларга бағишланган эса-да, аммо булар турли тарихий даврларда битилган.

Буддизм тарихи муқаддас ёзувлардаги қонун-қоидалар қай усул билан тўпланиши ва ривожланиши мумкинлигини тадқиқ этишга ажойиб имконият беради. Барча ерда бўлгани каби, бу ўринда ҳам Устоз тириклик чоғида шогирдлари на воқеаларни қайд этадиган ёдгорлик сифатида бирор матнни, на асосчининг сўзлари битилган муқаддас китобни талаб этишади. Устознинг (яъни, пайғамбарнинг) борлиги етарли далил ҳисобланади. Келажак ҳақида, порлоқ истикбол тўғрисида бош қотириш шогирдларнинг ҳаёлига келавермайди. Қачонки Будда ерни тарк этиб нирванага кирганда, унинг мазҳаби устоз ва қадрдон дўстнинг сўзлари ва ишларини жаҳд билан хотирлай бошлайдилар. Ана шунда, гарчи бундай шарҳлар ғайриоддий ва ақлга зид туюлса ҳам, Будданинг шон-шуҳратини орттирадиган ҳар қандай ҳолат янада бўрттирилиб, кўпиртирилиб оғиздан оғизга кўча бошлади. Айрим замондошлар ўз кўрган-кечирганлари асосида бундай афсона ва тўқималарни танқид қилишга, Буддани илоҳийлаштиришга қарши чиқишга журъат этсалар ҳам, уларга биров жиддий қулоқ солмасди.

Агар ўзаро ихтилоф, фикрлар тўқнашуви меъёридан ошиб кетса, бир тараф иккинчисини даҳрийликда, хурофотда айблар, айрим ҳолларда ҳатто дунёвий ҳокимиятга мурожаат қилар эдилар. Шунда ҳукмдорлар ихтилофни бостириш учун синодлар чақирар, муқаддас ёзувларни яхлитлаш ва таҳрир қилишга буйруқ берардилар. Тарихдан бизга маълумки, Селевк (Яқин ва Ўрта Шарқда, асосан Сурияда 312 – 64 йиллар ҳукм сурган сулола асосчиси, Македониялик Александр саркардаси) замондоши бўлган подшо Ашока мажлисга йиғилганларга, нима қилиш керак ва нимадан тийилиш кераклиги тўғрисида циркуляр (буйруқ) юборган. Ўз номидан у барча дин пешволарини ўз ҳомийлигига олгани, баъзи шаккокий китобларни йўқ қилиш зарурлиги ва охир таҳрирни ёзиш лозимлигини уқтирган.

Ҳозирги дақиқанингэнг асосий вазифаси, - деб ёзади Макс Мюллер, - дин тўғрисидаги фанни, барча динларни, нари борса энг муҳим динларни қиёсий ўрганишга асосланадиган дин тўғрисидаги фанни яратишдир.

Бу фаннинг номи, гарчи тугал иморат эмас, кўпроқ лойиҳа шаклида бўлса ҳам, шу пайтгача Германия, Франция, Америкада ўрнашиб олди. Бу илм соҳаси ичига жо бўлган ўта муҳим аҳамиятга молик масалалар кўплаб тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортди, шу пайтгача қўлга киритилган натижалар эса, келажакдан кўрқмасак ҳам бўлишини, айти пайтда ютуқлардан эсанкирамаслигимиз кераклиги таъкидлайди.

Бу янги меросни илм-фан ҳаққи-ҳурмати қабул қилиб олиш ҳамда ушбу муқаддас чегараларни турли сохтакор лўттибозларнинг дахл қилишидан асраш – дунёдаги динларни асл манбалар асосида тадқиқ қилиш ишига умрини бағишлаган, диннинг қадрига етадиган ва қандай шаклда бўлмасин, динни ҳурмат қиладиган инсонларнинг бурчидир.

Бошқа динларни христианликдан юксак қўйиб, унга қарши ҳуружларда динларни қиёсий ўрганишни қурол қилиб фойдаланишни кўзлаган кимсалар, ҳудди шунингдек, христианликни улуғлаш мақсадида бошқа динларни таҳқирлаш керак деб ҳисобловчи кимсалар ҳам менинг назаримда жуда хавфли иттифоқдошдирлар.

Динлар таснифи

Динни тадқиқ этиш, бунга жазм қилган инсонга анчагина машаққат келтиради. Шубҳасиз, тилшунос ўрганиши лозим бўлган тилларга қараганда динларнинг сони камдай туюлади; бу шунақа, аммо тилшунос тасарруфида қайта ишланган ва фойдаланишга тайёр катта материал, қўл остида грамматика ва луғатлар бор.

Бироқ дунёдаги асосий динларнинг грамматикаси ва луғатлари қани? Катехизис (дин бўйича савол-жавоб тарзида ишланган панднома) ҳамда имон тимсоллари (эътиқод алифбоси) дин тўғрисида доим ҳам жўяли материал бермайди, диннинг суягини берса-да, диний эътиқоднинг ҳақиқий “жони”ни бермайди. Қолаверса, бундай камтарин ёрдам, афсуски, кўпинча бизга ҳалал беради.

Шарқ халқларида динни икки тоифа (оила)га ажратиш русум бўлган: бири Инжил нуфузига таянадиган дин, иккинчиси – бундай ҳуқуққа журъат этмайдиган дин. Биринчилари, баъзан сохта таълимот домида бўлса ҳам, ўзини жуда катта олишади, муқаддас ёзуви бўлмаган бошқа рангпар динлар орасида ўзларини зодагон деб даъво қилишади.

Динни тадқиқ қилишга киришаётган ҳар бир одам учун илоҳий саналган китоблар шубҳасиз улкан аҳамиятга эга, фақат бундай китоблар дин асосчиси назарда тутган таълимотнинг хира инъикоси эканини унутмаслик керак: ўртада турганлар деярли ҳар доим уни бузиб етказишади.

Жаҳон тарихи деб номланган драма (фожиа)да асосий роль ўйнаган (?) орий ва сомий халқлар оилаларига назар солайлик: ҳар икковида ҳам фақат иккита халқ муқаддас ёзуви бор. Орийларда – бу ҳиндлар ва форслар, сомийларда яҳудийлар ва араблар. Ҳиндлар браҳманизм ва буддизмни яратдилар, яҳудийлар – иудаизм ва христианликни.

Бу илдизлардан учинчи дин ҳам пайдо бўлган, аммо мустақилликка эришолмай, биринчисининг заиф ниҳоли сифатида қолиб кетган. Хуллас, Зардушт дини Ведалар дини етишиб чиққан заминда илдиз отган; Муҳаммадийя (Макс Мюллер исломни кўплаб Ғарб шарқшунослари каби, Магометанство, деб атаган), таркибидаги асосий элементлари орқали, ҳар ҳолда, дастлабки даврда Авраам дини деб аталган монотеизмдан манба олган.

Қуйидаги жадвал муқаддас ёзуви бор орий ва сомий динлари тарихи тўғрисида яққол маълумот беради:

Муқаддас оила:

Веда	Браҳманизм
Қадимий Аҳд	Иудаизм
Зенд-Авеста	Зардуштийлик
Трипитака	Буддизм
Янги Аҳд	Христианлик
Қуръон	Ислом

Буддизм бир вақтнинг ўзида ҳам браҳманизмнинг авлоди, ҳам рақиби бўлгани ҳолда, Зардушт дини, гарчи у ҳам дастлабки ҳинд илоҳларига сиғинадиганларнинг айрим таълимотларига эътироз билдирган бўлса ҳам,

қадимги Веда динидан ўзини четга олишдай туюлади.

Мана шундай қариндошлик ришталари сомий динлардан учтасини ҳам боғлаб туради; фарқи шундаки, ислом тарихий давр бўйича христианликдан кейинроқ, Зардушт дини буддизмдан аввалроқ пайдо бўлган.

Буддизм қадимий ҳинд браҳманизмидан пайванд қилинган бўлиб, она заминда қисқа муддатда туб қўйиб палак ёзди, лекин Ҳиндистондан Осиё қитъасининг марказида жойлашган Турон заминга кўчириб ўтказилганда гуркираб ўсди ва мўл самара берди (том маъносини топди). Шундай қилиб, аввалига орийлар дини бўлган буддизм асосий дин мақомига Турон дунёсида эришди.

Мана шунақа бир жойдан бошқасига кўчиб юриш каби саргузаштлар сомий кўчатида ҳам юз берган. Иудаизмдан туғилган христианлик яҳудийлар томонидан, ҳудди буддизм браҳманлар томонидан рад этилгани каби инкор этилди. Бошқача айтганда, христианлик ўзининг энг олдинги мақсади — алмисоқдан қолган яҳудий динини қайта ўзгартиришга эриша олмади, аммо сомийлардан орийларга, жухудлардан маъжусийларга ўтганида, у ўзининг асл табиатини намоён этди, умумжаҳон аҳамиятини касб этди. Аввал бошида сомий дин бўлган христианлик орий дунёсининг динига айланди.

Орий ва сомий оилаларни истисно этганда яна бир халқ муқаддас ёзувлари билан фахрланса арзийди — бу иккита дин яратган хитойликлар бўлиб, ҳар бири муқаддас ёзувларга таянади: Конфуций дини бешта King ва тўртта Shu, Лао дини эса, **Tao-te-king** номли китобларга асосланади.

Бани одам (инсоният) уруғида муқаддас ёзувларига эга бу 8 дин махсус бир гуруҳни ташкил этади; шунинг учун ҳар бир тиришқоқ тадқиқотчи учун санскрит, пали ва зенд, яҳудий, грек ва араб, ниҳоят, хитой тилида битилган бу муқаддас саккиз китобни ўрганиш аслида у қадар қийин иш эмас.

Аммо теваарак атрофга назар солсак, фақат Қадимий Аҳдни шарҳлаш учун ёзилган адабиётнинг ўзи бир олам. Яна қанча китоб насроний илоҳиёту ҳаворийларнинг ҳаёт баёнига бағишланган.

Макс Мюллер шу ўринда ислом дини, унинг тарихи ва илоҳиёти бўйича адабиёт нисбатан кам бўлса ҳам, лекин бор маълумотларнинг ўзи ҳали кўплаб тадқиқотларга асос бўлишини таъкидлайди. У Шпренгернинг “Муҳаммаднинг ҳаёти” асари сўзбошисида айтган қуйидаги фикрни келтиради: “Мен мурожаат қилган манбаларнинг ўзи шу қадар кўп сонли ва қадимги мусулмонларнинг билим савияси ҳозиргидан шу қадар фарқ қилардики, библиографик манбаларга тааллуқли мен тўплаган материаллар катта бир жилд бўлади.”

Макс Мюллер ўзи яхши ўрганган ҳинд динлари ҳақида тўхталиб, қуйидагиларни ёзади: “Орий динларга қайтиб кўрамизки, браҳманларнинг муқаддас китоблари ўрганиш учун у қадар қийинчилик туғдирмайди. Қадимги веда динининг Инжилини ташкил этувчи Ригведа гимнларининг бари 1028 тани ташкил этади, уларда 10 580 байт бор. Бироқ уларнинг тафсири 100 000 байтдан ошади; ҳар бир байт 32 ҳарфдан иборат бўлиб, йиғиндиси 3 миллион 200 мингга ташкил этади. Мен буларни шарҳлаш учун 4 жилдлик китоб ёзганман.”

Яна 3 та веда тўпламлари, “Махабхарата” ва “Рамаяна” каби эпик дostonлар, Пурана ҳамда Тантри китобларидаги панд-насихатларни кўшса, бир олам бўлади. Миллионлаб одамлар олий ҳақиқат деб эътиқод қиладиган Ведалар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун буларнинг барини ўрганиш керак. Шунда ҳам ҳиндларнинг буюк даҳоси қаърига кира олмаган бўламиз.

Орийларнинг учинчи динига тааллуқли муқаддас китоб Зенд-Авеста кўринишидан чоғроқ туюлса ҳам, аммо унинг мўъжаз ҳажми ушбу асарни қоникарли баён этишни қийинлаштиради. Оригинал асл манбаларнинг йўқлиги туфайли росмана тафсир қилишнинг барча қийинчиликларини енгити европалик олимларнинг сабр-қаноати ва ақл-заковатига боғлиқ бўлиб қолади.

... Бутун дунё бўйлаб динларни тадқиқ қилиб, биз яна Осиё қитъасига қайтиб келамиз. Бу жойда барча ҳудуд ўша 8 дин: иудаизм, христианлик, ислом, браҳманизм, буддизм ёки Зардушт дини билан, Хитойда Конфуций ва Лао дини билан қопланган бўлса ҳам, аммо яна ибтидоий динлар шакллари ҳам топишимиз мумкин. Мен мўғул ирқидаги лама дини ҳамда ҳозиргача финлар ва эстонларда учраб турадиган, характери ва колорити бўйича ярми Гомер сифат бўлган ғаройиб мифологияни назарда татаяпман.

Мен нигоҳингиз олдида динларнинг мана шундай умумжаҳон тарихий манзарасини очиб бергач, динларни ўрганмоқчи бўлган тадқиқотчининг, энди нима қилиш керак ва ишни қайси биридан бошлаш керак, деган иккиланишини тушунасиб деб умид қиламан.

Агар жойида фойдалана олса мутлақо етарли бўлган материал тўпланганини ҳеч ким инкор этмайди. Бироқ, буларни қандай бирлаштириш керак, қай тарзда гуруҳларга ажратиш мумкин? Бу динлар нимаси билан бир биридан фарқ қилади? Уларнинг юқорига ривожланиш тарихи қандай кечгану пасайиш тарихи қандай? Аслида булар нимаю яна нима бўлмоқчи?

Шу ўринда Макс Мюллер *divide et impera* (яъни, “бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил” деган Цезарь жумласи) қабилида “таснифланг ва ўзлаштиринг” деб шиор ташлайди.

Ҳар қандай ҳақиқий билим таснифга асосланади, бинобарин, инсоният эътиқодларининг турларини таснифлаш имконимиз йўқ бўлганда эди, мен дин ҳақидаги тадқиқотларни фан деб аташга нолойиқ деган бўлар эдим.

Мюллер шу пайтгача мавжуд бўлган классификация (таснифлаш) услублари ҳақида қуйидагиларни ёзади: “энг оддий гуруҳлашни биз деярли ҳамма халқларда топамиз – бу динларни ҳақиқий ва сохта динларга бўлиш. Ҳудди шу тарзда даставвал тиллар ҳам таснифланган эди: биринчи гуруҳга биз сўзлашадиган тил, иккинчи гуруҳга жами бошқа тиллар.

Яна бир таснифлаш усули бор: динларни ваҳий келган ва табиий динларга бўлиш – бу кўринишидан анча асосли туюлсада, аммо моҳиятан динларни тадқиқ қилишда мутлақо аҳамияти йўқ. Мен бу ўринда “табиий дин” деган атамага махсус тўхталмасам бўлмайди. Бу тушунчани кўпчилик жуда турли маънода қўллайди. Чунончи, айрим ёзувчилар бу атамани муқаддас ёзуви бўлмаган динларга нисбатан қўллайдилар. Шунинг учун браҳманизм тарафдорлари назарида буддизм табиий дин бўлиб, ўз навбатида мусулмонлар наздида браҳманизм табиий дин бўлиб кўринади. Биз эса,

христианлик ва ундан бир поғона паст (?) иудаизмни истисно этганда, қолган барча динларни табиий динларга киритган бўлардик. Гарчи “табиий” дегани ҳали сохта дегани бўлма ҳам, аммо бу ҳақиқатни фақат ички тушуниш ва виждон амридан бошқа мўътабар манба йўқлигига ишорадир.

Бундай таснифлаш муайян амалий қимматга эга бўлса ҳам, аммо илмий жиҳатдан фойдасиздир. Бироз кенгроқ таҳлил қилганда кўриш мумкинки, ҳамма динларнинг асосчилари ғайбдан ваҳий олганликка даъво қиладилар; агар ўзлари бу ҳақда гапирмамаган бўлсалар ҳам, аммо улардан кейин келган тарғиботчи ва давомчилар бу фикрни уқтиришга уринадилар. Бундай ҳолатда христианлик ва иудаизмни ваҳий дини деб фақат биз тан оламиз, қолганлар эса, ўз динини ваҳий орқали олинганига шубҳа қилмайди.

Будданинг ўзи, дин асосчилари орасида энг инсонпарвар ва, шубҳасиз, мустақил бўлгани ҳолда, ваҳий олгандек бўлиб туюлади. У, ғайритабиий кучлар билан Нума, Муҳаммад ёки Зардушт каби мулоқатда бўлганман, деб айтмаган; айниқса, илоҳий илҳом ва ғайбдан келган овоз орқали динни яратганини айтмаган. Будда, биз ички ёруғлик деб аташимиз мумкин бўлгандан бошқа ташқи кучларга ҳеч қачон таянмаган. Биринчи маротаба ўз таълимотини тарғиб қилганда, Будда шундай деган: “шу пайтгача номаълум бўлган таълимотни узил кесил ташкил этиш учун менда шиддат, билим, донолик, тиниқлик ҳамда ёруғлик ривожланди”.

Биринчи прозелитлар (ўз эътиқодини қўйиб будда динига ўтганлар) уни **Sarvagna**, яъни ҳар нарсани билувчи, деб атаганлар. Бироқ кейинчалик Будда ўз даврининг тилида гапиргани, ернинг шакли ва самовий жисмларнинг ҳаракати тўғрисидаги замондошларининг янглиш фикрларини такрорламагани ҳақида айтганлар. Ҳар нарсани билувчи эпитетини энди ўз таълимотининг ҳамма жиҳатини билувчи деб чегаралаганлар. Шу маънода Будда беназир ва гуноҳдан ҳоли. Бундай ёндошув, тўғриси, жуда бизнинг замонага мос ва будда издошларига шараф бағишлайди. Илоҳий деб саналган “Melinda Prasna” номли китобда буюк мутафаккир Нагансена қирол Милинданинг “Будда ҳамма нарсани биладими?”, деган саволига: “Худди шундай, буюк ҳоқон. Будда шундай билимдон, аммо ҳар вақт эмас; ақл-идрок билан Будда ҳамма нарсани билади, тафаккур қилаётганда нимани хоҳласа, ушани била олади”, деб жавоб берган.

Бу жавоб, балки, биз сезги ва ақл билан билишимиз мумкин бўлган нарсалар билан ички туйғу ва қалбимизга қулоқ солиб биладиган нарсалар орасидаги тафовутни англатса керак.

Дунёдаги барча динларнинг асосчилари ва химоячилари ўз таълимотларининг илоҳий ваҳий орқали нозил бўлганини исботлашга уринадилар. Мен бу ўринда на буни тасдиқламоқчи, на инкор этмоқчи эмасман.

Христианлик, фақат яҳудийлар эмас, маъжусийларга ҳам, оддий оми одамларгина эмас, олиму фозилларга ҳам, фақат диндорлар эмас, дахрийларга ҳам мурожаат этиб, чин ва ёлғонни ўзингиз ажратиб олинг, дейди.

Шу маънода авлиё Пётр: “Ҳар нарсани синаб кўринг ва нима яхши бўлса, шуни олинг!” деган. Қадимий Аҳдда ҳам шу фикр изҳор этилган, яъни

Иегово адашган яҳудийларга мурожаат қилиб, ё якка худони, ёки бут-санамларни танлаб олинг, дейди.

Макс Мюллер шу ўринда қадимги яҳудийлар тарихидан лавҳа келтиради, Сихем деган жойда барча исроиллик руҳоний, қарияларни тўплаган Инжилдаги пайғамбар ҳитоб қилади: “Ва Иисус Навин барча халқига мурожаат қилди: Исроилнинг Худоси айтадики, Худодан кўрқинглар, ва фақат унга эътиқод қилинглар; оталарингиз дарёнинг у томонида ва Мисрда сиғинган худоларни қўйинглар. Агар Яратганга хизмат қилишни ёмонлик деб билсангиз, ўзингизга бошқа худоларни танлаб олинг.”

Хуллас, танлаб олиш имконияти ҳақида тўхталиб, Макс Мюллер, ҳар бир дин маълум бир пойдеворга, мустаҳкам заминга муҳтож бўлади, мана шунинг устига у ўз меҳробини, эҳромини, черковини қуради, бинобарин, ваҳий асосига қурилган ҳар бир дин пировардида табиий динга суянади, деб ёзади.

Кўп жиҳатдан аҳамиятли ва жуда қулай таснифлаш – бу динларни политеистик (кўпхудолик), дуалистик (иккихудолик) ҳамда монотеистик (яккахудолик) динларига бўлишдир.

Агарки динлар олий қудратга ишонч асосига қурилар экан, мана шу қудратнинг даражасини аниқлаш ва шу асосда таснифлаш мумкин. Фақат худолар миқдори бўйича гуруҳларга ажратганда жуда турлича динлар бир синфга кириб қолади. Яна шуниси ҳам борки, генотеистик ва атеистик динларни таснифлаш қийинлашади, чунки, генотеизм – кўп худолар ичида биттасини бош худо деб олишни, атеизм эса, худони инкор этишни билдиради.

Атеистик динлар ҳам бўлиши бизга ғалати туюлса-да, буни тан олиш керак, зеро илк даврларда Будда дини айнан худони тан олмайдиган дин бўлган.

Навбатдаги таснифлаш бизнингча тамомила илмий ва мантиқий бўлиб, тилларни таснифлаш усулидан келиб чиқади. Аслида ҳам, инсоният цивилизациясининг ибтидоий даврларида тил, дин ва элат орасидаги алоқа жуда яқин бўлган.

Инсоният тараққиётининг ибтидосида элат ва тил бир бўлган. Аслида, халқ ва дин деган тушунчаларни ҳам айнанлаштириш мумкин. Ҳатто, тилга қараганда ҳам бирор халқ, элатни унинг дини белгилаб берган.

Чуқур фикрли немис файласуфларидан биринчи бўлиб Шеллинг бундай саволларни ўртага ташлади: “Халқнинг ўзи нима? Халқ бўлиши учун асос қайси? Қандай йўл билан одам болалари элатга бирлашади?” Бу саволларга жавоб берган мўйсафид профессорнинг маърузаларини 1845 йили тинглаб, мен тилшунослик ва диншунослик бўйича олиб борган изланишларим унинг таҳминларини тасдиқлаганига эътибор қаратмоқчиман.

Агар айтилсаки, одам боласи бир тўда қўй ёки бир уя асалари, ўзаро бирлашиб, элат ва халқни ташкил этади – бу жуда юзаки ва нотўғри изоҳ бўлар эди. Яъни, асаларилар бир она асаларига бўйсуниб, ҳар бири ўзига юклатилган вазифани бажаради, халқ ҳам худди шундай, деб таҳмин қилинса, бу халқ бўлиб бирлашишнинг сабабларини эмас, оқибатларини очиб беради,

холос.

Хўш, элат ва миллат қандай пайдо бўлган? Якка ҳокимиятга бўйсуниб халқ бўлиб бирлашишнинг сабаби эмас, оқибатидир. Шундай ибтидоий даврлар бўлганки, ташқи таъсир, зўравон куч ва сулолавий тахт талашишлар оқибатида халқларнинг тараққиёти тўхтаб қолган. Биз тарихни ўргансак, битта халқ қанчалаб ҳокимиятларга бошини эггани, ёинки битта ҳокимият бир қанча халқларни ўз остида топтганини кўрамиз. Хуллас, одамлардан қандай қилиб халқ пайдо бўлди, деган саволга жавоб ахтариб, биз энг аввал бошини, на подшолар, на руҳонийлар бўлмаган даврни таҳлил қилишимиз керак.

Балки, қондошлик, битта уруққа мансублик элатнинг асоси бўлгандир? Бу жавоб бироз гумонли, чунки қон яқинлиги оила, уруғ, синфларни яратиши мумкин, аммо соф ахлоқий, одамларни бирлаштирадиган улуғвор туйғуни ярата олмайди. Тил ва дин элатни яратади, айна пайтда тилга қараганда дин қудратлироқ омил бўлиб майдонга чиқади. Шимолий Америкадаги кўплаб қон-қардош одамларнинг турли лаҳжалари қадимда битта бўлган тилнинг турлари бўлса ҳам, улар кўчманчи бўлиб қолаверди ва бир халқ бўлиб бирлашмади. Аммо, қанча тиранларга бўйсуниб, қанча республикалар таркибида бўлишига қарамай, Эолия, Иония, Дория (Қадимги Грециядаги – И.) қабиалари турли тилда гаплашса ҳам, аммо умумий худоларга сиғингани туфайли миллий бирлик туйғусига эга бўлди.

Тилга қараганда кўпроқ дин одамларни миллат қилиб бирлаштиришини биз Худо ёрлақан халқ – яҳудийлар тарихи мисолида ҳам кузатишимиз мумкин. Уларнинг тили финикияликлар, маовийлар ва бошқа кўшни қабиалар тилидан унча фарқ қилмаган. Аммо Иегово (яъни, Яхве)га сиғиниб, уларни бошқалардан ажратди, Ваал ва Асторта каби бутларга топинувчилардан устун қилиб қўйди. Исроилнинг сарсон-саргардон қабиаларини Яхвега эътиқод халққа айлантирди.

Шеллинг фикрича, қачонки ўз мифологиясини яратса, халқ халқ бўлади. Бу фикрни тилга ҳам татбиқ этса бўлади: қачонки ўз тилини яратганда миллат миллат бўлади.

Гегель, Шеллингнинг буюк мухолифи ҳам бу фикрни тасдиқлайди: “Тарих фалсафаси” асарида у бундай деб ёзган: “Худо ғояси миллат таянадиган устундир. Давлатнинг шакли, унинг тузилиши муқаррар равишда диндан келиб чиқади”.

Макс Мюллер жаноб Мэн асаридаги қуйидаги фикрни келтиради: “қадимда дин турмушдаги барча муносабатларнинг негизи, ҳар қандай ижтимоий тузумнинг асоси бўлиб хизмат қилган. Ибтидоий асрларнинг асосий институтлари: давлат, қабила, уруғ дин томонидан муқаддаслаштирилган ва мустаҳкамланган.”

Асрлар қаърида қолиб кетган диннинг энг қадимий шакллари кўздан кечирсак, тил ва дин бир бўлганини, диннинг ташқи либоси тил бойлиги ҳисобланган матолардан тикилишини кузатишимиз мумкин. Диннинг тилга бу тахлит боғлиқлигини аниқлагач, лингвистикада қўлланиладиган таснифлаш усулини динларга ҳам, айниқса, уларнинг ибтидоий шаклларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин бўлади.

Осиё қитъаси ва Европа яриморолига назар ташлаб, ибтидоий инсон тилининг бу улкан саҳросида фақат учта ирқ борлигини кўрамиз: турон ирки, орий ва сомий ирқлари.

Мана шу учта марказда, айнан орий ва сомийларда тил табиат фарзанди бўлмай қолди, қотиб қолди ва, менинг фикримча, тошга айланди, бошқача айтганда, табиий тил тарихий тилга айланди. Тилдаги бу концентрация диний ва ахлоқий таъсирлар туфайли юзага келганини мен кўп бора такрорлаганман; ҳозирги дақиқада мен эслатиб ўтган учта тилга мос келадиган учта динни, диннинг учта оиласини – туроний, орий ва сомий динларни фарқлашимиз мумкин.

Масалан, турон тили оиласининг илк шакли бўлган хитой тилини олсак, Хитойда қадимий динни топамиз; бу дин ёрқин бўёқлардан ҳоли, айтишга журъат қилсак, кўплаб руҳларга топинишга асосланган бир ҳужайрали диндир; осмон ва қуёшни, бўрон ва момоқалдиروқни, тоғ ва дарёларни ифода этадиган бу руҳлар тўда тўда бўлиб юрадиган, бир бири билан боғланмаган, улуғворлик касб этмаган руҳлардир. Устига устак, Хитойда биз аجدодлар ва марҳумлар руҳига сиғинишни учратамиз; омманинг эътиқодига кўра бу руҳлар одамлар устидан ҳукмронлик қилади, ё жазолайди ёки мукофотлайди. Гарчи фалсафий мавҳум тилда куч ва материя, ўтмиш тилида эзгулик ва ёвузлик, диний мифологияда осмон ва ер деб аталадиган нарсаларга сиғиниш каби дин (Конфуций дини назарда тутилади – И.А.) ўз устунлигини намоён этса ҳам, аммо жамиятнинг қуйи қатламларида юқоридаги диний қарашлар ҳанузгача сақланиб қолган.

Бошқа жойда биз қадимги сомий ирқ динини топамизки, унинг илдизлари кўпхудоликка асосланган бобиллик, финикиялик, карфагенликларнинг худоларининг номларидан озиқ олса, унинг изларини яҳудий, насроний ва исломийларнинг яккахудоликка асосланган динида ҳам учратиш мумкин.

Сомий худолар, Мюллер фикрига кўра, табиат кучларини эмас, инсонларнинг табиатини кўпроқ акс эттиради, бу худолар номида ахлоқий сифатлар устуворлик қилади. Биз бу динларда “қудратли”, “муътабар”, “жаноб”, “шаҳаншоҳ” эпитетларини кўпроқ учратамиз.

Ниҳоят, биз орий халқларининг қадимий динига дуч келамиз: моҳир тарғиботчилар меҳнати туфайли Ҳинд водийсида ҳам, Олмон ўрмонларида ҳам биз бу динни енгиллик билан топа оламиз.

Тилнинг катта бир оқимидан шу уч дарё оқиб чиққан, яна ўз оқимини давом эттирган, имоннинг мана шу учта меҳробда ёниб турган олови ўчмаган.

Хуллас, диннинг бу уч оиласи бир биридан фарқ қилади, худди туроний, орий ва сомий тиллар оилалари бир биридан фарқ қилгани каби.

Тил ва дин бутун дунё бўйлаб мавжуд бўлган, бироқ улар табиий шароитда, маълум маънода ёввойи мева ҳолида мавжуд бўлган, улар аста-секин ўсган, тарихи унутилиб кетган, шунинг учун хитойликлар, сомийлар ва орийлар динини илмий тадқиқ қилганимиз каби уларни биз ўргана олмаймиз.